

JOLITA LIŠKEVIČIENĖ

Vilniaus dailės akademija, Maironio 6, 2600 Vilnius, Lietuva

XVI a. PAB.–XVII a. VILNIAUS SPAUSTUVIŲ
KNYGŲ GRAFIKA
(Kelios pastabos Vilniaus knygų grafikos
meniškumo klausimu)

XVI a. pabaigoje į Vilnių perkėlus Mikalojaus Radvilos Našlaitėlio Lietuvos Brastos spaustuvę (vėliau vadintą Vilniaus akademijos jėzuitų spaustuve), čia pradeda atgyti spaustuvinis gyvenimas. Vilnius tuo metu tapo tokiu centru, kur religinė tolerancija leido spiestis įvairiausių požiūrių idėjoms. Todėl į šį miestą, ieškodami prieglobsčio, mielai plūdo spaustuvininkai atvykėliai; kartais jie buvo ir kviečiami iš svetur. Suaktyvėjus įvairių religinių konfesijų veiklai, atsirado ir spausdinto žodžio poreikis. Ypatingai aiški gausaus spaustuvių steigimo priežastis buvo reformacijos ir kontrreformacijos kova; abi religinės grandys ėmė diskutuoti spausdintu žodžiu. Į poleminę literatūrą reikėjo reaguoti staigiai, t. y. greitai parengti knygą, o tai galėjo atlikti tik atskiroms religinėms konfesijoms priklausančios spaustuvės. Dauguma šio pobūdžio knygų pasirodė XVI a. pabaigoje–XVII a. pradžioje, kai buvo itin aktyvus „religinis“ gyvenimas, tačiau jos buvo iliustruojamos retai, dažniausiai puošiamos tik dekoratyviniais puslapio elementais. Kartais antraštiniame lape spaudžiamas spaustuvės ženklas, vadinamas spaustuvės emblema. Dažniausiai puošiami buvo proginiai leidiniai, kurių leista buvo itin daug. Šiuose leidiniuose, be kitų dekoratyvinių elementų, būdavo atspaustas herbas – savotiška padėka rėmėjui. Vėliau herbai tampa tarsi būtinu sudėtinu knygos elementu ir nurodo pagarbą knygos rėmėjui; kartais herbas nurodo leidimo autorių¹. Dažniausiai iliustracijomis dekoruojami būdavo proginiai leidiniai-panegirikos.

Šio straipsnio tikslas yra bendrais bruožais nužvelgti meninių iliustracijų pobūdį ir pagrindines XVI a. pabaigos–XVII a. knygų apipavidalinimo tendenci-

¹ LDK dažniausiai herbai žymi leidinio rėmėją, knygos autorių – labai retai; tuo tarpu Mažojoje Lietuvoje spausdintose knygose herbų atvaizdai skirti beveik vien knygų autoriams. Žr.: *Koženiauskienė R. XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos. Vilnius, 1990.*

jas. Šį laikotarpį reikėtų dalyti į du periodus, žyminčius skirtingas menines tendencijas: 1) XVI a. pabaiga–XVII a. ketvirtasis dešimtmetis; 2) XVII a. ketvirtasis dešimtmetis–XVII a. pabaiga.

XVI a. pabaigos–XVII a. pradžios Vilniaus leidiniai nepasižymėjo ypatingu puošnumu ir buvo gana „provincialūs“. Tą nurodė P. Galaunė, teigęs, kad XVI a. pabaigoje Vilniuje leistos knygos, kaip ir pirmosios Karaliaučiuje pasirodžiusios lietuviškos knygos, buvo spausdinamos neturint savų tradicijų². Jis taip pat išskyrė dvi menines įtakas XVI a. pabaigos leidiniams: *rytietišką* (ji maišėsi su bizantiškos dailės įtaka, jai būdingas dvispalvis spaudimas, paveldėtas iš rusiškų rankraštinių knygų, daugiausiai taip buvo puošiami stačiatikių leidiniai) ir *vakarietišką* tradiciją, ėjusią iš Vakarų, labiausiai iš Vokietijos. Todėl pirmose knygose matome dvi pagrindines knygų iliustravimo tradicijas, kurias sunkoka atskirti, nes jos glaudžiai tarpusavyje susijusios.

Tačiau Vilniaus leidinius nesunkiai galime išskirti iš kitų Europoje leistų knygų pagal turėtus šriftus, puslapio kompozicijas ir naudojamus dekoratyvinius puošybos elementus. Vilniaus spaudiniai labiausiai panėši į Lenkijos leidinius, ypač į Krokuvos spaustuvių leistas knygas, nes ši Krokuvos medžio raižinių puošybos mokykla darė nemažą įtaką Vilniaus leidybininkams. Nepaisant išorinio panašumo (Lenkijoje ir Lietuvoje knygos buvo leidžiamos tomis pačiomis kalbomis – lenkų ir lotynų, o tai suteikia leidiniams vizualinio panašumo), čia spausdinamos knygos turi ir savitų puošybos bruožų, kurių vienas – atspausinti kuo daugiau turimų dekoratyvinių puošmenų, – tai rodo vieningo stiliaus neturėjimą. „Vilnietiškiems“ leidiniams įtaką darė ir Maskvos knygų puošyba, turinti dvispalvį knygų dekoravimo principą – pavadinimas ir inicialai išskiriami kita, dažniausiai raudona spalva; ji ypač ryški Vilniaus stačiatikių leidiniuose. Tokio panašumo priežastis ta, kad iš aplinkinių kraštų atvykę spaustuvininkai diktavo savo, t. y. atvežtines knygų puošimo madas, o Vilnius priėmė tai, ką patys spaustuvininkai atsivežė. Tai liudija ir gerai žinoma Maskvos spaustuvininkų Ivano Fiodorovo ir Petro Mstislavenco istorija. Šių spaustuvininkų „išvykimas iš Maskvos į Lietuvą nebuvo koks nors slaptas pabėgimas. Jie išvyko greičiausiai susitarę dėl knygų leidimo su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pravoslavų stovyklos atstovu G. Chodkevičiumi. Iš Maskvos jie išsivežė

² *Galaunė P.* Lietuvos knygos meno raidos metmenys XVI–XVII amžiuose // Dailės ir kultūros baruose. Vilnius, 1970. P. 119–126; *Galaunė P.* Mažvydo knygų meniškąjį pusę // Dailės ir kultūros baruose. Vilnius, 1970. P. 127–131.

nemažai tipografijos inventoriaus: punsonus, matricas, galbūt net dalį šriftų ir beveik visas medžio raizinių lentas⁴³.

Akivaizdu ir tai, kad Vilniaus knygų apipavidalinimui buvo skiriama daug mažiau dėmesio nei pačiam knygos turiniui; knygos puošimas buvo laikomas antraeilium dalyku, kuriam reikia daug lėšų. Pastovus tų pačių puošmenų naudojimas rodo, kad dėmesys į apipavidalinimą vis dėlto buvo kreipiamas, bet, matyt, pinigų taupymo sumetimais spaustuvės viena iš kitos skolindavosi raizinių lentas tam, kad pagreitintų ir papigintų knygos leidimą. Raizinių lentų skolinimas arba nuomojimas tapo įprastiniu reiškiniu, todėl tie patys raiziniai pasitaiko net skirtingų religinių konfesijų knygose. Diskusinio pobūdžio leidiniuose dažniausiai randame tik po vieną kuklią užsklandą ar inicialą. Tačiau yra nemažai ir tokių leidinių, į kuriuos stengiamasi sudėti visas spaustuvėje turimas puošmenas (taip moralškai kompensuojamas puošmenų trūkumas). Todėl drąsiai galime teigti, kad pirmos Vilniuje leistos knygos vieningo stiliaus neturėjo. Spaustuvės buvo neturtingos, o spaustuvininkas tarp gausybės pareigų dar buvo atsakingas ir už knygos išvaizdą.

XVI a. pabaigoje–XVII a. pagrindinės knygos puošmenos buvo užsklandos, atsklandos, inicialai, vinjetės ir ornamentuoti knygos aprėminimai, vadinami bordiūru. Šias dekoratyvines puošmenas matome daugelyje Vilniaus spaudinių. Daugiausia čia spaudžiami buvo augalinio ornamento inicialai ir vinjetės, populiarius ir labai mėgstamas buvo bordiūras. Jis dažniausiai spaudžiamas dedikacinės kalbos arba visos knygos puslapiuose; šis puošimas naudojamas itin puošniuose Vilniaus leidiniuose. Jau šiuo laikotarpiu ima ryškėti vienas tam laikui itin būdingas knygų puošybos bruožas – antraštinio lapo dekoravimas, kuris Vilniaus spaustuvių leidiniams ypač būdingas nuo XVII a. vidurio. Kartais XVII a. vadinamas antraštinio lapo dekoravimo amžiumi, nes jam imama skirti ypač daug dėmesio. XVII a. Vilniaus spaustuvių knygose antraštinio lapo iliustracija atspindi knygos paskirtį: ji tampa pagrindiniu knygos akcentu. Populiariausia antraštinio lapo kompozicija buvo vadinamoji triumfo vartų arba simbolinė portalo kompozicija. Ją matome daugelyje Europos leidinių titulinį lapų. Šioje vartų schemeje visų pirma slypėjo simbolinė šio įvaizdžio prasmė – *vartai* tiesiogiai reiškė įžengimą į knygą. Neatsitiktinai *vartai* žymi tarpinę būseną, vedančią iš kažkur į kažin kur; knygoje ji reiškė įžengimą į išmintį, į tam tikrą žinojimą. Tarkim, 1643 m. Kelne išspausdintos knygos

⁴³ Vladimirovas L. Knygos istorija. Vilnius, 1979. P. 338.

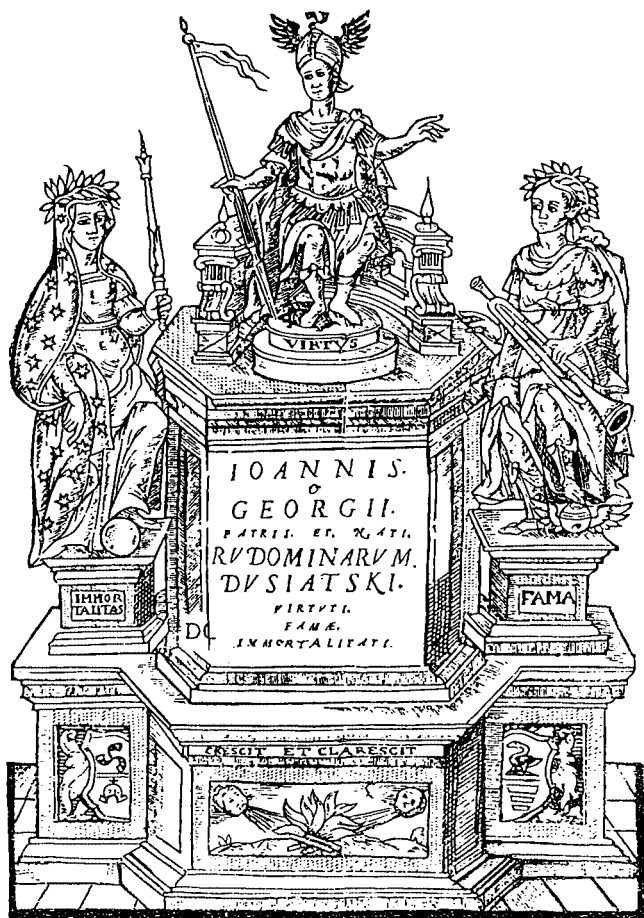
„*Hortus pastorum...*“ antraštinį lapą puošia keli vartai. Vieni jų dideli, sudaro pagrindinę kompozicijos schemą ir žymi įžengimą į knygą, o šiuo atveju – įžengimą į Šventąjį Raštą. Tai liudija trys teologinių dorybių – Tikėjimo, Vilties ir Meilės – personifikacijos, vaizduojamos vartų viršuje, ir dvi šventųjų – Petro (jis, žinoma, visada vaizduojamas su raktais, kurie pabrėžia ir paryškina vartų simboliką) ir Povilo – figūros, išraižytos šoninėse vartų dalyse. Šių pagrindinių vartų centre regime dar vienerius vartus, šalia kurių stovi dvi – Mozės ir Jono Krikštytojo – figūros, žyminčios Senojo Testamento likiminius įvykius. Šie mažieji vartai simbolizuoja tęstinumą, arba perėjimą į Naująjį Testamentą, nes jie veda į tolumoje pavaizduotą Dieviškąjį sodą, kurio centre trykšta fontanas – tyrumo simbolis, įkūnijantis Kristų. Taip antraštinio lapo vartų kompozicija siejama su knygos turiniu.

Be to, antraštinius Vilniaus knygų lapus ima puošti įvairiausios formos vartų kompozicijos. Jau XVI a. pabaigoje keletas Vilniaus spaustuvių, atstovaujančių skirtingas religijas, išleido knygų, kurių antraštinius lapus puošia ta pati renesansinio portalo kompozicija (šis faktas greičiau liudija tai, kad naujoms iliustracijoms įsigyti trūko lėšų).

XVII a. pradžios knygas puošia įvairiausios formos šlovės „pastatai“, ant kurių komponuojamos skirtingos figūros. Įdomu tai, kad kiekviena antraštinio knygos lapo iliustracija turi jai „priklausančias“ personifikacijas, arba alegorines figūras, kurios tampa itin populiarios ne tik knygų grafikoje, bet ir visoje baroko dailėje. Antai tėvo ir sūnaus Rudaminų laidotuvių proginių leidinių⁴ puošia šlovės paminklas su trimis personifikacijomis: Šlove (*Fama*), Nemirtingumu (*Immortalitas*) ir Dorybe (*Virtus*) (pav. 1). J. Bildžiukevičiaus leidinio „*Divi tutelaris...*“⁵ titulinio lapo kompozicija yra barokinio portalo atvaizdas, kurio šonuose išraižomos Skaistybės (*Castitas*) ir Pastovumo (*Constantia*) personifikacijos (dauguma to laikotarpio antraštinio lapo kompozicijų primena altoriaus schemą; altorius taip pat žymi peržengimo kitapus ribą). Dar viena antraštiniam lapui teikiama savybė – atspindėti knygos turinį. Šią knygines grafikos

⁴ *Memoriae aeternae... Ioannis Rudomina Dusiatski, tribuni Braslaviensis, anno D[omini] 1621... vita functi, et filii eiusdem... Georgii, S. R. M. aulici et dapiferi, in... bello Turcico sub Chorimo... occisi... In funere eorundem... dedicabat Michaeli Borkowski, s. theol. auditor in Acad. Vilnensi. Vilnae: typ. Acad. S. I., [1622].*

⁵ *Divi tutelaris patrii Casimiri insigne virtutum hieroglyphicis emblematum figuris adumbatum... ab Hieronymo Bildziukiewicz, philosophiae in alma Academia Vilnensi auditore... [Vilnae: Akad. sp.], 1610.*

I pav. Autorius nežinomas. Leidinio "Memoriae aeternac..." antraštinio puslapio graviūra. ius, 1622

savybę regime tiek Europos, tiek Lietuvos leidiniuose. Pavyzdžiui, poezijos ir retorikos vadovėlių puošianti antraštinio lapo iliustracija simboliškai perteikia visus poetikos ir retorikos „ginklus“⁶ (pav. 2). Įdomu tai, kad dauguma XVII a. antraštinių lapų iliustracijų atspindi ir to meto realijas. Antai Paryžiaus spaustuvėje 1681 m. leisto lotynų-prancūzų kalbų žodyno „*Officina Latinitatis...*“⁷ antraštinį lapą puošia puiki XVII a. biblioteka.

Vienas iš populiariausių Vilniaus spaustuvių knygų puošybos elementų buvo herbas; naudojamas jis buvo ir XVI a. pabaigoje bei visą XVII a. Herbas – tai leidinio dedikato pagerbimas, todėl jis dažniausiai spaudžiamas garbingiausioje knygos vietoje, kitoje titulinio lapo pusėje. Herbas buvo taip pamėgtas, kad pasirodydavo beveik kas penktoje Vilniuje leistoje knygoje⁸. Pirmiausia herbai buvo medžio, o vėliau – vario ražiniai. Pirmuosiuose Vilniuje leistuose spaudiniuose herbas buvo spaudžiamas griežtai laikantis visų heraldikos taisyklių, t. y. tradiciškai jie dažniausiai vaizduojami „pliki“ (be papildomų detalių), su jiems privaloma „amunicija“ – šalmu ir antskydžiu. Herbo atvaizdas dažnai jungiamas su herbiniu eilėraščiu, kuris dažniausiai smulkiai aprašo visas sudėtinės herbo dalis. Pamažu herbo atvaizdas imamas traktuoti kur kas laisviau, todėl kai kuriuose herbo ir herbinio eilėraščio kompozicijose regime herbo laikytojus, alegorines figūras, o kartais pats herbas dedamas į ornamentinius (dažniausiai karinės amunicijos) rėmus. Tokių herbų su ornamentiniu karinės atributikos rėmu turi 1621 m. išleista knyga „*Sacra lithothesis...*“⁹. Kiek vėliau, ypač nuo XVII a. vidurio, atsisakoma griežtų heraldikos taisyklių ir herbai imami laisvai komponuoti į sudėtingas alegorines, emblemines kompozicijas. Jos nėra spaudžiamos įprastoje herbų vietoje, t. y. kitoje antraštinio lapo pusėje, prieš dedikacinę prakalbą, o iškeliamos į pirmąjį knygos puslapį; neretai herbines kompozicijas tampa antraštinio lapo akcentu. Būtent tokių „lais-

⁶ Forti Antonio. *Miles rhetoricus et poeticus: seu artis rhetoricae et poeticae compendium <...>*. Dilingae, 1691.

⁷ *Officina latinitatis ou Nouveau Dictionaire pour la Traduction du Latin en Francois*. Paris, 1681.

⁸ Žr.: Čepienė K., Petrauskienė J. Vilniaus akademijos spaustuvės leidiniai, 1576–1805 : bibliografija. Vilnius, 1979.

⁹ [Sarbievijus Motiejus Kazimieras.] *Sacra lithothesis in prima templi, M. Virgini Matri dedicati, erectione a patribus Collegii Crosensis S. I., liberalitate... Ioannis Caroli Chodkiewicz, palatini Vilnensis, ... fundati auspiciato celebrata, ad eiusdem collegii Chodkiewicziani studiosa cuventute descripta...* Vilnae: typ. Acad. S. I., 1621.

**MILES
RHETORICVS
ET
POETICVS:**

SEV
**ARTIS RHETORICÆ
ET POETICÆ
COMPENDIUM,**

Rhetoribus Messanensibus dictatum

**R. P. ANTONIO FORTI, SOC. JESU,
CALATAIÆRONENSIS**

*Operâ & sumptibus Abbatis, D. Frâncisci Cammê-
primi Messanae Typis commissum.*

Nunc in Germania reclusum,

*Cum Gratia, & Privilegio Sac. Caf. Majestatis,
Et facultate Superiorum.*

DILIGENCE

Apud IOANNEM CASPARUM BERGIANUM
Bibliopolam Academicum.

ANNO M. DC. LXXVII.

2 pav. L. J. Heckenauerio knygos "Miles rhetoricus..." iliustracija. 1691

vų“ herbinių kompozicijų gausu XVII a. antrosios pusės Vilniaus knygų grafikoje. Tuo metu ima plisti mišrios kompozicijos, kuriose jungiamas portretas, herbas, simboliniai ir embleminiai įvaizdžiai. Vienas iš ryškesnių šios tendencijos pavyzdžių yra Vilniaus akademijos spaustuviėje leista knyga „*Iter gloriae...*“¹⁰; jos antraštinio puslapio raizginys skirtas Jonui Oginskiui pašlovinti (pav. 3). Neatsitiktinai pagrindiniu šios kompozicijos akcentu tampa Oginskių giminės herbas *brama* (vartai). Jis yra puslapio viršuje ir žymi žemiškojo kelio pabaigą ir dangiškojo kelio pradžią. Laiptai – tai garbės kelias, išeinantis iš giminės vartų ir vedantis prie mirties vartų, kurių gale vaizduojami dar vieni, bet jau mažesni vartai (pro juos skverbiasi anapusių šviesa); ant šio „garbės kelio“ stovi ir pats šlovinamasis asmuo. Taip herbas įpinamas į bendrą daugiaplanę kompoziciją ir tampa visos iliustracijos dalimi, komponuojama kartu su kitais puošybos elementais.

XVII a. pradžioje LDK dailėje pasirodo pirmosios baroko dailės apraiškos. Tai didelių permainų metas, pradedamos statyti barokinės bažnyčios, kviečiami meistrai iš Italijos, Nyderlandų ir kitų kraštų. Meniniai naujojo profesionalaus stiliaus impulsai palietė ir knygų grafiką. Visai kitoks požiūris į spausdintą knygą išryškėja proginuose leidiniuose, skirtuose karaliui ar kuriam kitam asmeniui, LDK struktūroje užimančiam tam tikrą svarbią vietą, pagerbti. Šiems leidiniams buvo skiriama ypač daug dėmesio; tai rodo ir meninė jų išvaizda. Šiuos proginus leidinius stengiamasi padaryti originalius, išsiskiriančius iš kitų, jų leidimą dažniausiai finansuoja dedikatas. Todėl nuo XVI a. pabaigos Vilniaus spaustuvių proginėse knygose galima įžvelgti stengimąsi naudoti kuo madingesnę meninę formą; kai kuriems jų būdinga ir naujojo meninio stiliaus – baroko bruožai. Be tipinių knygos puošmenų, inicialų, užsklandų, atsklandų, netgi herbų, proginės knygos pradedamos puošti *emblemomis*, nauja menine forma, siejusia vaizdą ir tekstą. Emblemos, kaip atskiras žanras, sukurtos Italijoje XVI a. Šis naujas knygų dekoravimo būdas apėmė visą Europą. Emblemomis dekoruotos knygos turėjo patrauklią išvaizdą, o tekstai, slepiantys savyje universalią išmintį, traukė daugelį skaitytojų. Embleminė struktūra buvo plačiai naudojama įvairiausios paskirties knygose: pamažu emblemų forma imta rašyti įvairiausius filosofinius traktatus, netgi Šventąjį Raštą.

¹⁰ *Iter gloriae a porta gentilitia usque ad portas mortis per Martis campos curiae areas, honoru[m] atriae heroicis virtutu[m] meritorumq[ue] passibus emensum. A... Ioanne... Oginski, mareschalco Braslawiensi... ipsoq[ue] pompae funebris apparatu exhibitum a condolente Acad. Viln[en]si S. I. [Vilnae], 1680.*

Vilniaus spaudiniuose ši nauja ir be galo patraukli forma atsirado jau pirmuosiuose 1589 m. proginiuose leidiniuose, skirtuose į Vilnių atvykstančiam karaliui pagerbti¹¹. Čia matome dar nedrąsius bandymus naudoti šią naują formą, todėl į knygą įterpiamas vienas arba keli embleminės kompozicijos puslapiai. Vėliau embleminės kompozicijos pavyzdžiu būdavo spausdinama visa knyga. Emblemos ne tik puošė knygą (viena iš sudedamųjų emblemų dalių yra iliustracija), bet

teikė be galo daug tekstinių galimybių apdainuoti ir išaukštinti dedikuojamąjį asmenį. Ji patraukli ir tuo, kad skaitymas teikė didelį malonumą: be vizualumo (iliustracija visada padeda skaityti), ji sudarė galimybę perteikti tekstą kelio-

Sic nostra spes libratur

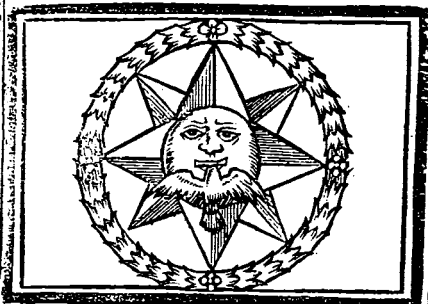

In nos Mars & victoria, nutant.

4 pav. Autorius nežinomas. Leidinio „Sacra lithothesis...“ iliustracija. Vilnius, 1621

¹¹ Serenissimo ac potentissimo principi Sigismundo III, regi Poloniae, Magnoque duci Lithuaniae [...]. Vilnae, 1589.

Żar miłości Pańskien.

Wstańe gniazda czystego / maż
spraw:edliwy:podnieśie liot
mysli swoich: a przenieknie po
stać Boża w twarzy promieni
stego słońca: wsta iego iako ot
chłań od miłości na dal rozwar
te: lice iego iako żar od wiatrow
łańsce potârnu.

Prá.

5 pav. Autorius nežinomas. Rinkinio „Allegoriae...” emblema. Vilnius, 1618

mis prasmėmis. Emblemy sudarinėjimo meno buvo mokoma Vilniaus akademijoje¹². Dauguma Vilniaus akademijos dėstytojų, atvykusių iš svetur, mokė naujos šios meno kalbos ypatumų: studentai ne tik ciliuodavo, bet sudarinėjo ir piešė emblemas sveikindami savo studijų draugus. Leidžiant emblemines knygas, Vilniaus spaustuvės iliustracijos užsakinėjo dailininkams, kurie tuo metu dažniausiai gyveno didikų dvaruose. Minties formulavimą emblemomis atspindi ir 1610 m. Vilniuje išleista Akademijos klausytojo Jeronimo Bildžiukevičiaus knyga „*Divi tutelaris...*“. Ji skirta LDK karaliaus Kazimiero paskelbimo šventuoju proga, o šią knygą sudaro 24 em-

¹² Tai atspindi Vilniaus akademijos vizitatorių raštuose ir vyresniųjų nutarimuose: Augusto Vivaldo (1621), Pompilijaus Lambertego (1630) ir kitų. Žr.: Vilniaus akademijos vizitatorių memorialai ir vyresniųjų nutarimai. Vilnius, 1987.

blemos – šventojo dorybės. Autorius šias emblemas vadina „hieroglifinėmis figūromis“, nes vienas iš emblemikos šaltinių buvo Egipto hieroglifika. Vario ražinius atliko žymus to meto kartografas Tomas Makovskis, Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio Nesvyžiaus dvaro tarnautojas. Kiekviena hieroglifinė figūra rėminama į įvairios formos architektūrinę kartušą; ji apjungta emblemos sudėtinėmis dalimis – lema, išreikšta vienu žodžiu, ir inskripcija, turinti 12 eilučių įmantrios barokinės eilėdaros eilėrašį, sudaro vientisą erdvę, išreikšiančią vieną kurią nors šventojo dorybę. XVII a. pradžioje pasirodė ir daugelis kitų emblemomis iliustruotų proginių knygų. Ypač iš kitų išsiskiria LDK didžiajam etmonui Jonui Karoliui Chodkevičiui dedikuota knygelė „*Sacra lithothesis...*“ (pav. 4), kurios autoriumi, manoma, buvęs žymus Lietuvos baroko dainius Mykolas Kazimieras Sarbievijus. Knyga, be jau minėto herbo, turi ke turis medžio ražinius, kurie siužetiškai atspindi LDK etmono žygio eigą: pradedant malda Marijai Mergelei ir baigiant pergalingu mūšiu matant alegorine figūrai Teisėjai. Raižiniai ir knygos visuma turi vientisą meninį stilių. Nemažiau įspūdingas, meniškai skoningas ir kitas leidinys, dekoruotas medžio ražiniais. Tai Kristupo Mikalojaus Chaleckio Mamoničių spaustuveje išleista knyga „*Allegoriae...*“¹³, kurią sudaro 24 medžio ražinio emblemos. Visa knyga išlaiko vieningą stilių, ražiniai stebina ne tik savo profesionalumu, bet ir išradingu embleminių įvaizdžių komponavimu (pav. 5). Panašaus stilistinio lygio ražiniai atspaudžiami ir kitose XVII a. pirmajame ir antrajame dešimtmetyje pasirodžiusiose knygose¹⁴. Chotino mūšyje žuvusį Karolį Chodkevičių išaukština puikiai iliustruota F. Malkoto knyga¹⁵. Tarp kitų medžio iliustracijų įmantriuose rėmuose puikuojasi ir jo portretas. Dar vienas naujas XVII a. pradžios

¹³ Chalecki Krzysztof Mikolaj. Allegoriae. Albo kwiećia módt gorących, wynalezione dla unuria dusze w Bogu. Wilno: druk. Leona Mamonicza, 1619.

¹⁴ Stanislavui Kostkai dedikuota knyga: Nowy patron polski blygosławiony Stanisław Kostka S. I., z szerokich pism poważnych pisarzów krótko opisany y zacnym Przenaświetszey Panny studentskim bractwom, przy Akademicy S. I. Wileńskiej założonym, <...> ofiarowany od Stanisławu Tyszkiewicza, <...>. [Vilnae, 1621], (2 medžio ražiniai); Kazimierui dedikuota knyga: *Święcicki Grzegorz*. Theatrum s. Casimiri, in quo ipsius prosapia, vita, miracula et illustris pompa in solemnem enisdem apotheoseos instanratione, Vilnae, Lithuaniae metropoli, ... anno Domini MDCIV instituta, <...> graphice proponuntur. Vilnae: typ. Acad. S. I., 1604 ir kitos knygos.

¹⁵ Tureckich y inflantskich woien o sławney pamięci Janie Karolu Chodkiewiczzu... wojewodzie Wileńskim, W. X. L. Wielkim hetmane, ... głos... Aleksandrowi Chodkiewiczzowi, ... wojewodzie Trockiemu, ... ofiarowany przez Franciska Malkota S. T. A. Wilno, 1622.

knygų grafikos bruožas – karikatūros žanras. 1623 m. pasirodžiusią satyros knygą, išjuokusią pastoriaus Burchardo pamokslavimą, taip pat puošia stilingi medžio raižiniai¹⁶.

Taigi šios pačioje amžiaus pradžioje pasirodžiusios puikiai iliustruotos knygos rodo, kad Vilniaus knygų grafikoje ima rasti profesionalūs knygos apipavidalinimo bruožai. Tai patvirtina medžio iliustracijos, kurios galėjo būti sukurtos vieno Vilniuje dirbusio tikrai profesionalaus medžio raižytojo¹⁷.

XVII a. pradžioje ėmė plisti, o XVII a. antroje pusėje ypač suklestėjo ir kita raižinių rūšis – vario graviūros; jos raižytojams teikė daug didesnes menines galimybes. Tomo Makovskio autorinė invencija matoma jau mano minėtame „Divi tutelar...“ emblemų rinkinyje. Vėliau, XVII a. viduryje ir pabaigoje, vario raižinius kūrė kiti, Vilniaus knygų grafikai nuspelnę raižytojai: Konradas Getkė, Aleksandras ir Leonas Tarasevičiai, Laurynas Kščonovičius, Jonas Inokencijus Ščyrskis, Martynas Šimkevičius ir kiti. Taigi Vilniuje plito profesiniu atžvilgiu labai įvairūs ir nelygiaverčiai meniniai skoniai. Tarp profesionalių raižinių ir originalių knygos apipavidalinimo bandymų tuo pačiu metu klestėjo ir labai menkaverčiai meno pavyzdžiai. Neatsitiktinai kai kurių tyrinėtojų buvo pabrėžta, kad „dauguma iliustracijų buvo vos amatininkiško lygio, ir tik retsykiais technika būdavo geriau įvaldyta, tačiau beveik niekuomet iliustracijų nebuvo galima priskirti meninių kategorijai. Vilniuje kūrė tik keletas ryškesnių asmenybių, tačiau, jas lyginant su Europos graveriais, jos buvo tiktai labai vidutinio lygio meistrai“¹⁸. Galbūt negalima teigti labai kategoriškai, kad XVII a. Vilniuje, kur buvo „visai neblogo lygio meno kūrinių, artimų raižybai, kaip drožyba ir auksakalyba, bet pritrūko talentų grafikoje, jos lygis yra apskritai žemas“¹⁹. Manychiau, kad XVII a. Vilnius buvo tokia vieta, kur jungėsi labai meniški ir nemeniški elementai. Tarp tokių labai kuklių knygos apipavidalinimo pavyzdžių tuo pat metu Vilniuje ėmė rasti ir originalios, įdomesnio apipavidalinimo knygos. Iliustracijos imtos užsakinėti dailininkams, kurie tuo metu išim-

¹⁶ Relacya... zboru Wileńskiego... do... Martyna Lutra za predykantem Burchardym ministrem swoim... Wilno: [Akad. sp.?), 1623.

¹⁷ Iki šiol šios problemos niekas netyrinėjo, nežinoma jokia informacija apie Vilniuje dirbusius medžio raižytojus. Tolesni tyrimai, ypač stilistinis raižinių lyginimas galėtų plačiau atskleisti šią problemą.

¹⁸ *Maria Kalamajska-Saeed*. Vilnius – XVII a. grafikos centras (tyrimų gairės) // *Menotyra*. 1994, Nr. 2, p. 4–13.

¹⁹ Ten pat. P. 4.

tinai priklausė LDK didikų dvarams, o jų iliustruojamos knygos vienu ar kitu aspektu siejosi su jų rėmėjais.

Dar viena labai svarbi problema iškyla tyrinėjant XVII a. knygų grafiką – autorinės invencijos problema. Dauguma to meto knygų grafikos pavyzdžių analogų rodo, kad savarankiškų kompozicijų to meto Lietuvos meninėje terpėje beveik nėra. Visoje Europoje dominavo keli raizytojų statusai: vieni kūrė autori- nę grafiką, kur kompozicijos kūrėjas, piešėjas ir raizytojas buvo vienas ir tas pats žmogus (prancūziškas terminas *peintre-graveur*) ir išimtinai kūrė tik savarankiš- kus, pagal tam tikrus dailės kanonus nustatytus meno kūrinius. Kiti buvo tik paruošiamojo piešinio atlikėjai, o dar kiti – raizytojai. Dėl to daugelyje raizinių randame skirtingų įrašų: *invenit* (originalaus piešinio kūrimas), *delineavit* (pa- ruošiamojo piešinio atlikimas), *sculpsit, fecit, excudit* (išraižymas). Lietuvoje dai- lininko statusas tuo metu dar neturėjo savarankiškumo ir priklausė prie amati- ninkiškų specialybių, todėl ir dauguma to meto raizinių yra anonimiski²⁰. Todėl šiuo aptariamoju laikotarpiu Lietuvoje savarankiškų kompozicijų nėra. Tuo metu vyravo savotiška menininko priklausomybė nuo pavyzdžio, todėl dailininkas, nau- dodamasis vienu ar kitu grafikos lakštu, jį savaip interpretuodavo, šiek tiek keis- davo. Pavyzdžiui, A. Tarasevičius, raizydamas iliustracijas garsiam Vilniaus leidi- niui – Rožynui²¹, kalendorinio ciklo kompozicijas kūrė naudodamasis italų gra- verio Antonio Tempesta'os „Metų laikų“ ciklu. Jis atsisakė daugumos italų gra- verio raiziniams būdingų smulkių detalių ir juos supaprastino. A. Tarasevičius kai kurias kompozicijas pakeitė atsisakydamas daugelio elementų ir detalių. Pa- našią priklausomybę nuo pavyzdžio rodo ir K. Getkės kūryba. Panegiriką „*Deco- ra lilieti...*“²² puošia K. Getkės antraštinio lapo kompozicija, šlovinanti Petro Pa- co, Trakų vaivados, gyvenimą. Palyginę šią graviūrą su S. Lauro graviūromis, ma- tome, kaip šis autorius konkrečią kompozicinę schemą pritaikė šlovinamojo as- mens gyvenimui iliustruoti²³.

²⁰ Žr.: *Vaišvilaitė I.* Kopijavimo ir pavyzdžio problema XVII a. Lietuvos dailėje: Kelios pas- tabos apie XVII a. Lietuvos meninę sąmonę // *Menotyra*. T. 16. (1988), p. 19–25.

²¹ *Rosarium et officium b. Mariae virginis aliaeq[ue] variae devotionis combinatae in ho- norem ss. Trinitatis. augustissimae[ue] reginae coeloru[m] cultum.* [Vilnae: [Akad. sp.], 1672, 1678].

²² *Ślęski Jan.* *Decora lilieti* <...> *Petri Pac, palatini Trocen[sis], <...> oblata... per Ioan[nem] Slęsky, Acad[emiae] Viln[ensis] s. t[heologiae] a[uditorum].* [Vilnae, 1642.]

²³ Plačiau apie tai žr.: *Bednarska J.* *Z dziejów polskiej ilustracji panegirycznej I połowy XVII wieku.* *Problematyka formalna* // *Rocznik Historii Sztuki.* (Warszawa). T. 16 (1968), s. 68–122.

Taigi visas knygos meniškumas ilgai priklausė nuo spaustuvinininko, jo skonio ir mokėjimo derinti atskirus dekoratyvinius knygos elementus. Pamažu dailininkui profesionalui imtos užsakinėti iliustracijos, tačiau kartais spaustuvinininko nuožiūra jos būdavo užgožiamos grubiomis dekoratyvinėmis puošmenomis. Dažnai išryškėja prastas medžio bei vario graviūrų derinimas. Tokie elementai Vilniuje leistas knygas darė labai nevienalytes. Keliant meniškumo klausimą, reikėtų daugiau tyrinėti atskirų spaustuvių produkciją, ieškoti skirtumų, kurie labiau išryškintų šiame straipsnyje keliamas meniškumo problemas.

Taigi tarp pirmųjų XVI a. knygų, kai Vilniuje atgijo spaustuvinis gyvenimas, tradicijų neturėjimas nulėmė mišraus, atvežtinio ir spaustuvinininko skonio deklaruojamą stilių. Tik XVII a. pradžioje, atsirandant naujiems baroko stiliaus daigams, knygų grafikoje atsiranda naujojo stiliaus atspindžiai – simbolinė meno samprata – embleminis mąstymas. Jis ryškiai modifikavo iki tol Vilniuje vyravusią meninę iliustracijų kalbą, darydamas jai didelę įtaką savo simboliškumu. Ši embleminė simbolinė forma atitiko estetinius to meto mūsų kultūros poreikius, todėl ji plačiai ir greitai paplito visoje anų laikų meninėje terpėje²⁴.

Įteikta 1997 m. vasario mėn.

JOLITA LIŠKEVIČIENĖ
THE BOOK GRAPHICS OF VILNIUS PRINTING HOUSES
IN XVI–XVII CENTURIES

Summary

The printing activities were flourishing in Vilnius from the end of the sixteenth century. We may talk about two periods with distinctive features in book illustration in respect to the printed books graphics: 1) the end of the sixteenth century – the forty decade of the seventeenth century; 2) the forty decade of the seventeenth century – the end of the seventeenth century.

²⁴ Būtent kaip embleminis mąstymas modifikavosi ir paplito visuose Vilniaus akademijos spaustuvių leidiniuose žr.: *Liškevičienė J.* Vilniaus akademijos spaustuvių leidinių embleminės graviūros kaita XVII amžiuje // *Ženklas ir simbolis senojoje Lietuvos dailėje.* Vilnius, 1996. P. 5–96.

The books in the printing houses of Vilnius were illustrated very modestly. The initials, head-pieces and tail-pieces, ornamented page frames were main decorations used by the printing houses of Vilnius. These elements were repeated in publications issued by different religious confessions because it was common to borrow or rent the same engraved plates at the end of the sixteenth century. The first books published in Vilnius had no uniform style because the printer was responsible for the looks of a book in addition to other duties.

Besides two inherited traditions of book illustration (Eastern one that used two-coloured printing inherited from Russian manuscripts; Western one coming from German book decoration) the third, new and modern, decoration with emblems emerged during the first period.

The usage of emblems introduced symbolic thinking and tripartite composition scheme that ruled over the ornamented space of the book. During this period several occasional publications were decorated with emblems or ornamented according to the rules of the emblematic composition. Most of those engravings were done on wood, had uniform style and belonged to one professional engraver who worked in Vilnius. At the beginning of the seventeenth century copper engravings were spread: one of known emblems' collections was decorated by a cartographer Tom Makovski who had served in Radvilos court. That book „*Divi tutelaris...*“ was dedicated to St. Kazimieras and it consisted of 24 emblems (copper engravings) with lemmas, expressing the virtue of the saint in one word, and a poem of 12 lines. At this period one could find not only provincial elements but the features of the professional book decoration as well.

The coat of arms was one of the most popular elements that was found in the books of sixteenth and seventeenth century. It was meant to give honour to the dedicatee and usually was printed in a honourable place – a reverse of a title page. At the beginning arms were represented according to the very strict rules of the composition of arms. Later the arms became a part of a complex illustration: it was freely composed with other emblems, allegoric images, or a portrait into a unified composition. During the seventeenth century the tradition of the title-page decoration flourished in Vilnius. Sometimes the whole contents of the book was symbolically represented in a title-page decoration. The main means acquired in the graphical experience of Vilnius illustrators were used in it: the emblematic elements were joined with coats of arms, allegoric figures were holding shields, portraits bowed into intricate garlands full of different attributes. The composition of the title-page was saturated with decorative elements and became the main artistic representation in a book. The professional level of book graphics in Vilnius during this period was very different: there were very professional and very weak engravings of poor taste.